

IBUKISZA

Főszerkesztő: Wessely Anna

Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)

A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály

Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, Kálmán C. György, Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
Madarász Aladár, Majtényi László, Pajkossy Gábor

32. évfolyam 2-3. szám 2020. nyár - ősz

LEVELEZÉS

Zódi Imre: Emberi hajlékot 79

BÍRÁLAT

Techet Péter:
A „maffiaállam”
magyarázó ereje

Bálint Magyar – Bálint Madlovics: The Anatomy of
Post-Communist Regimes
A Conceptual Framework 80

Rafael Pablo Labanino:
A NER gazdaságtana

Scheiring Gábor: Egy demokrácia halála
Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése
Magyarországon 83

Szabadfalvi József:
Ottlik László újrafelfedezése

Ottlik László: Válogatott írások 90
Szerk. Molnár Attila Károly

Klaniczay Gábor:
Szent László és a többi
szent király

Kerny Terézia: Uralkodók, királyi szentek
Válogatott ikonográfiai és kultusztörténeti tanulmányok
Szerk. Mikó Árpád 96

Boros Gábor:
A lomb, a törzs, a gyökerek

Értelem és érzelem az európai gondolkodásban
Tanulmányok a 60 éves Boros Gábor tiszteletére
Szerk. Olay Csaba és Schmal Dániel 103

Lővei Pál:
Rom-séták passzióból

Zoltán Somhegyi: Reviewing the Past
The Presence of Ruins 115

PROBLÉMA

Gyáni Gábor Trianon – a traumadráma természete 120

Mélyi József Mi lesz az emlékművekkel? 129

Szabó Á. Tőhötöm Lehet-e sikeres kulturális antropológiát művelni
Kelet-Közép-Európában? Néhány gondolat Berta Péter
új, angol nyelvű kötete kapcsán 137

Zódi Zsolt Platformgazdaság 143

ROM-SÉTÁK PASSZIÓBÓL

LŐVEI PÁL

Zoltán Somhegyi:

Reviewing the Past

The Presence of Ruins

Rowman & Littlefield International,

London – New York, 2020., 253 oldal

A lányok sosem értették a gimnáziumi túracsoportunkban, hogy a fiúknak miért kell minden várromhoz felmászniuk akár a legnagyobb kánikulában is, legyen szó a cserháti Csővárról vagy a vértesi Vitányról, és már azt a természet kegyének tekinthették, ha mint a Gerencsértvárnál, a rom szintben volt megközelíthető. Egy „komoly” recenzió ilyesfajta „komolytalan” felütésére az bátorított fel, hogy komoly kötete bevezető oldalain maga a szerző jelölte meg a tárgya – passzió! – iránti gyerekkori vonzalma kiindulópontjaként a margitszigeti kolostor- és a szigligeti várromok rendszeres látogatását, és vázolhatta fel a könyv ötletének szülőhelyeként egy toszkánai romélmény különleges fizikai és emocionális pillanatait, a témától elválaszthatatlan szubjektívitás szerepét. Az alapkérdés ugyanis, amihez vizsgálatai rendre visszatérnek, érzelmi viszonyulásunk a romokhoz.

A kötet tizenkét tanulmánya hármas csoportokban négy részre oszlik, amelyek a szerző intenciói szerint szabadon be- és átjárhatók, ugyanúgy nem kényszerítve az olvasóra az egymás utáni tanulmányozás linearitását, ahogy a romok bejárás módja és útja is többnyire a látogató szabad választásain múlik. A szerkesztés szilárd kerete azonban adott, megfelelő logikai támaszt nyújtva a kötetben bolyongónak, aki útján igazán változatos témákkal találkozhat. Olvashat a táj és a romok kapcsolatáról XVIII. századi festmények elemzésében, párhuzamokra lelhet az épületek és a műalkotások romosodása között, értesülhet műromok és „műtorzók” születéséről, megismerkedhet a romok tervszerű terrorista pusztításának – „a romok romjai” – jelenségével, találkozhat kortárs vagy majdnem kortárs épületek romjaival, tematikus bevásárlóközpontok imitált romkialakításával és akár közösségformáló telepítésével is. Mindez globális összefüggésben tárul fel: az ausztrál őslakosok sziklafestményeitől az antikvitás kis-ázsiai rommezőin, latin-amerikai, arabiai, délkelet-ázsiai, afganisztáni helyszíneken, Dubaj és Detroit shopping malljain keresztül a történelem és

az emlékezet töredékeivel megtöltött, olaszországi és isztambuli újtipusú múzeumokig.

A rommá válás, romosodás három alapvető kritériumaként a funkcionélküliséget, a hiányt és az időt határozza meg a szerző, jól kiválasztott szakirodalmi idézetek segítségével téve szemléletesebbé mondanivalóját. A funkció elvesztésével valóban nagyon gyorsan megkezdődhet az építmény pusztulása. Nem véletlen, hogy a műemlékvédelem alapvető célkitűzése, hogy a feladatukat vesztő, értékes épületek számára új funkciót találjanak – még ha ez nem mindenben felel is meg az eredeti állag megtartásának (nem ideális például egy kastély szobáit vizesblokkokkal megosztani annak érdekében, hogy kastélyszállóként lehessen üzemeltetni) –, az üres épületek ugyanis kezelés híján (ki költene egy épületre, ha nem használja semmire) igen gyorsan az akár visszafordíthatatlan romosodás útjára léphetnek. Amíg egy nyílásokkal csak ritkán megnyitott, tömör és vastag falú vár pusztulása évszázadokig is eltarthat, egy XVIII. századi egyszerűbb kastély, amelyből előbb kiüldözték a földesúri családot, majd négy évtizeddel később a községi iskola is korszerűbb épületbe költözött belőle, négy-öt év alatt elvesztheti – némi emberi segítséggel persze – történeti anyagának akár a felét is (Somhegyi inkább a modern vagy egyenesen kortárs – például a gyorsan funkciójukat vesztő ipari – épületek rapid romosodásának lehetőségét említi, teljes joggal). Ha azonban egy ideje nincs már az épületnek, épületegyüttesnek, kiürült településnek funkciója, a romosodás magától értetődő jele az épített szubsztancia egy részének eltűnése – ha pontosan már nem tudjuk is, mi hiányzik, de az nyilvánvaló, hogy valami már nincs ott: tető, nyílászárók, falburkolatok, falrészek. Ahhoz viszont, hogy a hiányok létrejöjjenek, kell valamennyi idő – néha évezredek is engedik látni az eredeti építmény lényegét, máskor csak évek kellenek, hogy már lényegi részek pusztuljanak el, visszafordíthatatlanul. Somhegyi kicsit idealizálja a folyamatokat, amikor a romosodás menetét a természet erejének tudja be – valójában a romok alakításában sokszor igen komoly szerepe volt az embernek: már a rómaiak Rómába szállítottak egyiptomi gránitobeliszkeket, Nagy Károly Aachenben Róma hagyatékából épített be palotakápolnájába márványoszlopokat és burkolólapokat, és az 1800 körüli évekig Európában felhasznált, egyiptomi bányákból származó bíbor porfír is antik eredetű faragványok újrahasznosításából származott.

Ez azonban csak a „kulturális” jéghegy csúcsa, az ókori és középkori épületmaradványok a környékbeliek számára mindenhol könnyen hozzáférhető kőbányául szolgáltak. (A Róma városi ókori maradványok – így a Colosseum – kőanyagának reneszánsz kori újrahasznosításáról a szerző is megemlékezik!) Míg a természet egy sivatagi romváros, sziklaoromra épült menedékvár esetében a romosodás elsődleges, akár egyedüli okozója lehet, addig például a magyarországi középkori templom- és kolostorromok pusztulásában az elhagyatottság nyomán az időjárás/a természet csak egy, gyakran nem is a legfontosabb tényező. A székesfehérvári királyi bazilika vagy a középkori budai várpalota eredeti anyagának nagy része megtalálható lenne a fehérvári belváros vagy a budai várnegyed épületeiben és várfalmaradványaiban, ahogy azt szerencsés leletek időnként jelzik is – mutatva egyébként, hogy a törökök építkezései, a XVIII. századi gazdasági és egyházi modernizáció, a helyi lakosság igényei egyként a romosodás – romosítás! – irányába hatottak.

Én egyébként az utólagos emberi beavatkozások nélkül sem beszélnek a természet kizárólagos szerepéről a romosodás folyamatában. Valójában a természet „hozott anyagból dolgozik”. Azt, hogy mi milyen sorrendben pusztul, nem kismértékben az eredeti emberi munka határozza meg: az anyaghasználat, a kivitelezés minősége, a nyílások funkcióból adódó elhelyezkedése, magának az épületnek a telepítése is. A meredek sziklaorom fölötti várfal védelmi szempontból sokkal vékonyabbra épülhetett, esetleg több nyílással, mint a felvezető út felé néző falvonulatok, így az előbbi sokkal gyorsabban megadhatta magát az időnek, még akkor is, ha az időjárásnak esetleg ez a tájolás volt legkevésbé kitett. Így aztán bármekkora esztétikai élményt nyújthat is egy rom, én nem beszélnek a természet művészetéről, vagy a természetről mint művészről: a rom is az emberi tevékenység eredménye, akárhogy viszonyulunk is hozzá.

Somhegyi a természeti katasztrófák és a háborúk okozta pusztításokat, az ezek eredményezte hirtelen romosodást, az épülettörmelék – az időtényező híján – nem tartja attraktívnak. A dolog azonban nem

ilyen egyszerű. A törmelékből magából is kiemelkedhet az állva maradt épületmaradvány, az újrahasznosításra összegyűjtött vagy tervszerűen elszállított törmelék alól pedig előbukkanhatnak álló részletek. Ki tagadhatja, hogy rom a XVIII. században föld-rengés tönkretette zsámbéki premontrei templom- és kolostorrommaradvány, és mi más lenne a hirosimai atom-dóm egyetlen pillanat kialakította vasbeton-acél épületsontváza, ha nem rom? A drezdai barokk Frauenkirche apszisának falmaradványai egyenesen a helyén hagyott törmelékhalomból magasodtak ki hatásos rom-emlékműként, mindaddig, amíg jó fél évszázaddal később a műemlékvédelmi tettek semmiképp sem nevezhető rekonstrukciós láz teljesen meg nem fosztotta szimbolikus tartalmaitól.

Somhegyi rámutat, hogy a hármas kritériumrendszer a rom meghatározásának keretét szolgáltatja csak, az emberi beavatkozás jelen-tősen módosíthatja a folyamatot és magát a romot is. Ha az általa példaként felhozott bolognai városkapuk, eredeti funkciójukat veszítve és a velük szervesen összetartozó városfalak híján már csak töredékként léteznek, viszont a mai közlekedés rendszerében megtalálhatják a helyüket, akkor valójában már nem is romok. Egy másik, csupán mintegy két évszázadnyi múlta visszavezethető „zavaró tényező”

a régészet és a műemlékvédelem – az előbbi a már nem látható, akár elpusztultnak is tartható maradványokat is képes felszínre hozni, jelentősen gyarapítva az akár már „alig rom” anyagi szubsztanciáját, míg a másik felveszi a harcot az enyészettel, annak természeti és emberi tényezőjével egyaránt, hogy megállítsa vagy legalább jelentősen lassítsa a romosodás folyamatát. Ez a harc időnként sziszifuszi, folyamatos konzerválási munkálatokra lehet szükség. A kötetben helyenként előkerülő modern és kortárs romok kapcsán olyan újabb természetű problémák is adódnak, mint a „szépen pusztuló” kőfalakkal ellentétben gyorsan és csúnyán korosodó beton kezelése: a már említett hirosimai atom-dóm fenntartása szüntelen óriási erőfeszítést követel.

Baj igazán akkor van (erre azonban a szerző, aki könyvét az antikvitás, Nyugat- és Dél-Európa,

Hirosima, az „atom-dóm” a világörökség-táblával
(fotó: Lővei Pál, 2005)

Észak-Amerika, valamint Ázsia emlékeinek földrajzilag és tipológiailag igen szerteágazó elemzésére építi – Közép- és Kelet-Európára azonban a tatai múromba beépített vértesszentkereszti faragványokon kívül nem utal – nem hoz fel példát), amikor az utolsó negyed-fél évszázadban elsősorban a mi tájainkon dívó „újhistorizmus” jegyében, a XIX. századi purizmus elveit is felélesztve, a romot mint az egykori „dicső múlt” fényét zavaró tényezőt veszik számba, és teljes rekonstrukciójába kezdenek. A műemlékvédők és a tudományos kutatók számára, akik egyébként a romokban saját építészettörténeti, történeti, művészettörténeti kutatásaik forrásbázisát látják, ez az álláspont elfogadhatatlan, a romok újrafelépítése egy teljesen hamis történelemkép szellemében történik. Az aracsi templomrom tervezett munkálatai kapcsán rendezett vajdasági konferencián röviden összefoglaltam az ezzel kapcsolatos véleményem: „Neuschwanstein, Pierre-fonds, Bajmóc és Vajdahunyad XIX. századi kiépítéseinek, helyreállítási terveinek legközvetlenebb XX. századi és XXI. század eleji rokonai a vidámparkokhoz és a filmgyártáshoz kapcsolódnak. Az elvarázsolt kastélyok, Disneyland vára, Harry Potter Roxfortja jelenti azt az »intellektuális« hátteret, amelyben Nyírbátor, Diósgyőr, Füzer hasonló számítógépes programokkal tervezett és manipulált mostani építkezései valójában értelmezhetők. A történeti tudathoz semmi közük, feladatuk a kulisszáké és díszleteké. Legjobb esetben is csak modellkísérletek, amelyek egy Disneylandhez hasonló vidámparkban vannak

helyükön, nem pedig történelmi rommaradványok, műemlékek helyén.”¹

Somhegyi Zoltán a romok tervszerű pusztításáról – a tálibok afganisztáni (Bámiján szikla-Buddhái), az „Iszlám Állam” palmürai, az iszlám fundamentalizmus timbuktuai romrombolásai szolgáltatják a példát – szóló fejezetében fontos következtetésre jut: „a rom ugyan hatalmas, de védekezni nem tud, sem a természettel, sem az annak munkáját olykor felgyorsítani szándékozó emberrel szemben. Erre támaszkodik a féltékeny utókor, amikor a romok feletti hatalmát próbálgatja és gyakorolja, amire pedig többféle lehetősége is adódik. Az egyik, manapság gyakran látott mód a megsemmisítés, a természetes pusztulási folyamat mesterséges felerősítése, ahol az utókor döntéshozói mint a »történelem felkent urai« fizikailag is cenzúrázzák, azaz eltörlik a múlt megmaradt darabjait, és remélik, hogy nem csupán anyagában tudják eltörölni, hanem egyenesen magából a történelmi emlékezetből is kitörölhetik a nem kívánt periódust.”² Gondolatai az ellentétes irányra is alkalmazhatók, és nem is csak a fentebb említett magyarországi váromokra. A romjaiból az építészeti és a kortárs formakincset vegyítve újjáépített hausmanni budai várpalotát és a várnegyed egyes épületeit ma a XXI. századi, egy nézőpontú purizmus

jegyében pusztítják, hogy az 1950-es, 1960-as évek műemléki produkcióját a történelmi emlékezetből is kitöröljék – a fentebbi gondolatok alapján valójában nem kevésbé romboló módon, mint ahogy azt a műemlékpusztító szélsőségesek teszik az iszlámra hivatkozva.

A gondos olvasó persze a „helyreállított” magyarországi váromokhoz hasonló eredménnyel járó építkezések említéseivel Somhegyi könyvében is találkozhat: a mostanáig az Egyesült Arab Emírátsok egyik társemírsége, Szardzsza egyetemén oktató szerző helyszíni tapasztalataira alapozva említi meg a föld-ből-agyagból emelt arábiai sivatagi erődök hol gondos műemléki munka eredményeként, hol megalapozatlan, összezsápolott turisztikai projektként születő, a további romosodást megállító, de akár a romlétet meg

Múromok a tatai Esterházy kastély parkjában

Alcsút, a II. világháború végén elpusztított Habsburg-kastély konzervált homlokzat-maradványa az arborétumban (fotó: Lővei Pál, 2011)

1 ■ Lővei Pál: „Konzerválni és nem restaurálni” – A műemlékvédelem elvei, régebbi és újabb törekvései. *Műemlékvédelem*, 58 (2014), 41–50. old., itt: 49. old.; lásd még például: Somorjay, Selysette: Tendencies in Historic Building Preservation in Hungary Today. Practice, Consequences, responsibility. *Acta Historiae Artium*, 49 (2008), 255–264. old.; Marosi Ernő: Az Európai Unió a váromok ellen? In *memoriam castri Diósgyőr? Műemlékvédelem*, 55 (2011), 123–128. old.

2 ■ A magyar nyelvű idézet a kötetfejezet alapjául szolgáló tanulmányból való: Somhegyi Zoltán: Mi marad abból, ami megmaradt? A romtalanítás ellen. *Ókor*, 15 (2016), 4. szám, 3–10. old., itt: 5. old.

is szüntető kiegészítéseit és rekonstrukcióit. Az első egyébként főleg az épített hagyatékára büszke, arra a turizmusban is inkább építő Omán példái hozhatók fel, míg az Emíráts a történelem helyett inkább a tömegturizmus igényelte hangulatot árasztó, „olcsó” óváros-újraépítésekkel hívta fel újabban magára a figyelmet – marketingfogásként némelyiknek még a világörökségként való, műemléki-tudományos szempontból teljesen indokolatlan elfogadtatásával is próbálkozva.

A romokat kelet–nyugati perspektívában tárgyaló – a magyarországi olvasóknak sok egzotikummal szolgáló – fejezetben a nyugati szemlélet hegemoniájának tarthatatlanságát tárgyalja Somhegyi. Feltűnik a kötet lapjain Kúfú (Qufu) konfucianus templomának rendszeres restaurálása és bővítése – ezzel kapcsolatban nem hagyható figyelmen kívül a világ műemlékvédelmének azon emlékezetes pillanata, amikor az 1990-es évek elején a szakemberekben tudatosult, hogy egyes japán szentélyeket nagyjából fél évszázadonként vallási okokból, ezeréves hagyományként új „másolattal” helyettesítenek. Az ennek nyomán 1994-ben született „Nárai dokumentum a hitelességről” és annak fordítása³ eredményeképp ettől datálódik a magyar műemlékvédelemben a „hitelesség” fogalmának az „eredetiségtől” elváló, éppen a rekonstrukciós kiegészítésekhez és újjáépítésekhez indokolatlanul munícióval szolgáló térnyerése. A hagyományos távol-keleti építészet egyébként más olyan romosodási példákkal is szolgál, amilyenekkel az európai nem. Nem nagyon ismerek olyan európai épületmaradványt, amely a járószintben úgy mutatná az eredeti teljes alaprajzát, hogy ne hiányozzon belőle semmi, ugyanakkor ne tartozzon hozzá valamennyi felmenő fal is (más az, ha a csak föld alatti alapfalmaradványokat vetítik föl a járószintre – ilyenre többek között a budai vár Oroszlános udvarában vagy a pesti Váci utca elején, az egykori Váci kapu persze példa). Egy évezredes koreai szentély vagy palotaépület azonban elveszthette teljes felmenő faszerkezetét úgy, hogy valamennyi faoszlopának megmaradt a padlószinten kerek kőlapként megjelenő lábazata, vagyis a „rom” semmilyen térbeliséggel nem rendelkezik, a járószintben alaprajzilag azonban tökéletesen ép. Ezeken az alaprajzokon aztán akár fel is építhető az egykori faszerkezet – én ugyan

nem nagyon hiszem, azonban a helyiek váltig állítják, hogy az oszlopkiosztásból az utolsó tetőidom-végződésig minden részlet kiszervezhető, akár egy-másfél évezredre visszamenően is. (A középkori fiálszerkesztés is az alaprajzból kiindulva jutott el a gótikus fiálét vagy templomtornyot koronázó kereszttrózsáig, egy kiásott toronyalaprajzból azonban nincs ember, aki megmondaná, hogyan is nézett ki valójában az eredeti épületrész – az építészeti invenció, amelynek terméke a pusztulás során elenyészett, kihagyhatatlan volt a folyamatból.)

A kötetben található, összesen húsz illusztráció nem kényeztet el az olvasót. A romokról persze szinte mindenkinek van tapasztalati képe, tehát kolostor- és várromok sorának felvételeire aligha lett volna szükség. Az első fejezet két képe – Epheszosz és Pergamon egy-egy részlete – a szerző saját munkája, és leginkább az utazások „mindennapjaiban” sorozatban készülő dokumentumfotók személytelenségét mutatja. A többi kép zöme az ember és a legtagabb értelemben vett rom kapcsolatait illusztrálja. Sokszor csak beható megfigyeléssel bukkanhat rá a néző a falrészek mögött felsejlő vagy a tetőre kiheverő apró figurákra. Félix

Bonfils egy 1872-ben készült archív felvételén, a szíriai Bekaa-völgyben álló, a „Douris kupolája” (*Kubet Dûris*) nevet viselő, egyiptomi gránitból faragott, lapidáris oszlop-hengerekből és egyszerű mészkhásábokból építőkockaszerűen összerakott, nyolcszögű építmény párkányán fekvő, alig észrevehető apró figura jól illusztrálja a monumentális, emberi léptékkel szinte örök életű rom és a személyes jelenlét pillanatnyisága közötti ellentétet – a Somhegyi Zoltántól a kötet több helyén is hangsúlyozott, a romlét egyik alapját jelentő időtényező szinte plakátszerű megjelenítéseként. (A kötetben nincs róla szó, de a témához kapcsolódó további „csavar”, hogy az oszlopok nem is ide készültek, már egy feltehetően romos baalbeki épületből kibontva nyertek új funkciót, hogy utóbb ez a helyszín is elhagyatott rommá váljon, az oszlopok maguk azonban – nem véletlenül megválasztott anyaguknak köszönhetően – mai kifejezéssel élve még mindig „újszerű” hatást keltenek.) A fénykép újabban a magyarországi szakirodalomban is feltűnt, mint Bródy József fekete gránitból faragott, Lajta Béla tervezte családi síremléke egy lehetséges előképének ábrázolása.⁴

Heinrich Füssli rajza

A Rommal való szembekerülés, szembenézés fejezet két találó, nem is mindennap látható illusztrációja egyaránt a XVIII. század utolsó negyedében készült rajzot reprodukál. Johann Heinrich Füssli egy Zürichben őrzött rajza egy antik kolosszus két, kőtárszerűen kiállított töredékét, egy lábfejet és egy felmutató ujjú kezét, és előttük, az egykori nagyság előtt kétségbeesésében fejét keze közé temető művészt ábrázolja. A másik Antoine-Laurent-Thomas Vaudoyer-nak egy nyolc férfi által apró, kitervelt lépésekkel szállított, felírtos talapzatra állított, mindnyájuknál nagyobb emberi ujjat ábrázoló, talányos, kicsit ironikus képe – a szerző gondosan elemzi lehetséges jelentésváltozatait. Füssli magába roskadó művészeinek érzését magam is jól el tudom képzelni: Abu Szimbel hegyoldalból kifaragott, szinte ép Ramszesz-szobrainál vagy Barletta késő antik bronz császár-óriásánál sokkal megdöbbentőbbnek találtam, amikor Newcastle egyetemi múzeumában váratlanul „szembejött” velem egy, a Füssli által ábrázoltnál valójában sokkal kisebb, bíbor porfirból faragott kolosszus-lábfej. A kötet illusztrációi más esetekben a műalkotások romosodását újragondoló és átértelmező új alkotások ábrázolásai – a kedvencem a holland Bouke de Vries XVIII–XIX. századi kínai porcelánedény-töredékekből összeállított „Kína porcelán térképe” (angol címe a porcelán kínai eredetét tükröző angol kifejezésen alapuló szójátékot is tartalmaz: *Map of china of China*).

A rom esetenként esztétikai élménnyel is szolgáló talány, amelyben bókászva mindenkinek joga és lehetősége, hogy a saját szubjektív megoldását megtalálja: milyen lehetett eredetileg, hogyan képzelhető el mindaz, ami mára elpusztult. Ezt a képzelet erejére alapozott logikai játékot éppúgy lehetetlenné teszi a terrorista rombolás, mint a „csak ilyen lehetett” befejezettséget tükröző rekonstrukció. Somhegyi Zoltán könyve azt mutatja, hogy szerzőjének gyermeki vonzalma szerencsére megmaradt, a felhőtlen öröm azonban már a múlté. Alighanem többünk tapasztalata ez, a recenziése mindenképpen. □

3 ■ A dokumentumot a Velencei Karta kiegészítésének szánták, együttes kiadásuk: Nemzetközi charta a műemlékek és építészeti együttesek konzerválására és restaurálására. Velence, 1964. + Nárai dokumentum a hitelességről (1995). *Műemlékvédelem*, 41 (1997), 42–44. old., újra megjelent in *Karták könyve 2. bővített kiadás. Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye*. Az első kiadást gyűjtötte, válogatta és szerkesztette: Román András, a válogatásban közreműködött: Lampert Rózsa. A kiegészítést gyűjtötte, válogatta és szerkesztette: Fejérdy Tamás. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest, 2011.

4 ■ Csáki Tamás: *Lajta Béla funerális építészete*. PhD-diszertáció, ELTE BTK, Filozófiatudományi Doktori Iskola, Művészettörténet Doktori Program, 2019.

AUTONÓMIA – ÜNNEP

